

Тамара Василенко,
завідувач відділу науково-освітньої та
редакційно-видавничої діяльності НМНАПУ
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6632-8000>

УКРАЇНСЬКИЙ СЕРПАНОК

Стаття присвячена серпанковому ткацтву, яке відоме в стародавньому світі під назвою «вісон», а в Україні – «серпанок». Розглянуто побутування серпанкового полотна в минулому й використання його в культурі українців. Висвітлено значення цього ремесла для спадкоємності кращих культурних традицій нашого народу та генерування їх у майбутнє.

Ключові слова: льон, ткацтво, вісон, серпанок, традиції, відродження.

Проблема збереження серпанкового полотна існувала у світі з давніх-давен і є однією з важливих у сучасній етнології. Тому увагу дослідників дедалі більше привертають питання вивчення давніх видів народних ремесел, зокрема серпанкового ткацтва з льону, як феномену нематеріальної культурної спадщини. Що ж відомо про серпанкове ткацтво? Сучасне покоління нічого не знає про серпанок, його обрядової функції, технології створення, тому це ремесло є потужним освітнім ресурсом, носієм інформації про нас, хто ми є, як творимо свою культуру. Це зв'язок з минулим і сьогоденням. Плекання льону дає розуміння наших коренів, відчуття власної ідентичності, гордості за свій народ і його внесок у світову культуру. І в цьому – актуальність серпанкового ткацтва.

Важливим джерелом для написання статті стали як опубліковані матеріали, так і натурні дослідження, інформація респондентів, архівні й фондіві матеріали нашого музею, інтернет-ресурси. Про культуру серпанкового ткацтва дізнаємося зі Священного Писання [1], із досліджень Павла Чубинського [25, с. 366], Федора Вовка [5], Льва Падалки [22], Домініка П'єра Де ля Фліза [6] та інших авторів у різних часописах кінця XIX – початку XX ст.

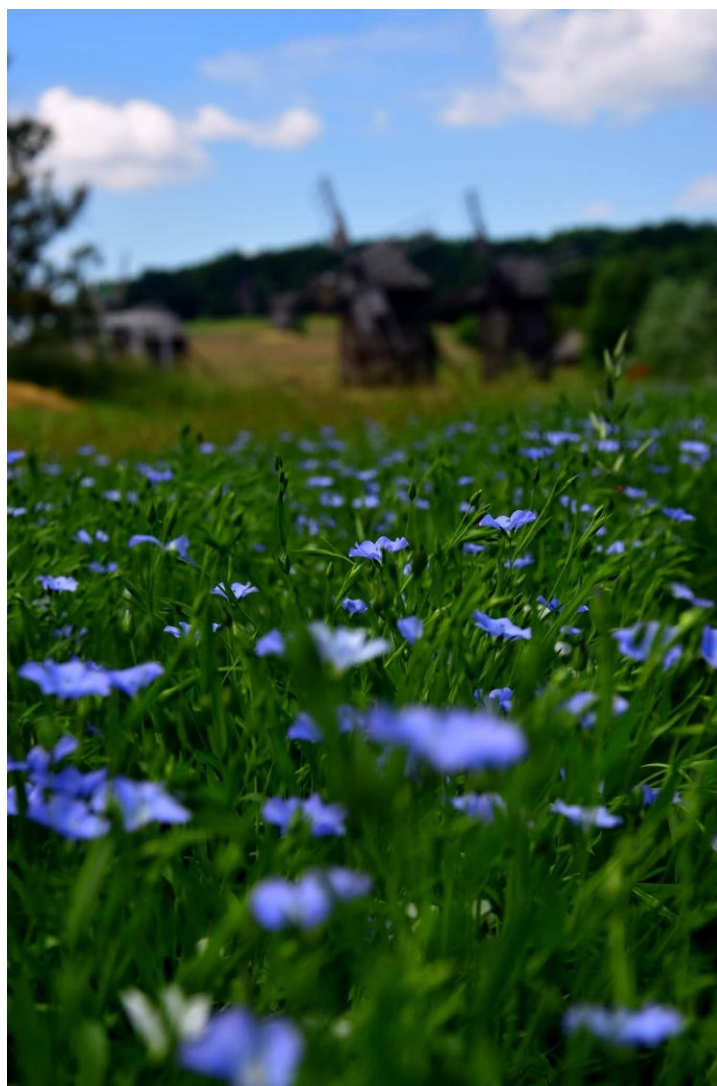
Із сучасних джерел можна також почерпнути інформацію в наукових розвідках Василя Скуратівського [24]. Заслуговує на особливу увагу праця Олени Боряк «Ткацтво в обрядах та віруваннях українців», у якій авторка розглядає домашнє ткацтво як феномен духовної культури [3]. Лідія Орел порушує питання про збереження та відродження унікального серпанкового ткацтва у своїх напрацюваннях [19; 20; 21]. Алла Українець у власних дослідженнях ділиться інформацією про серпанковий одяг Рівненщини [10]. Новітня праця Лариси Костюк, Уляни Букайло присвячена побутуванню й відродженню традиційного серпанкового ткацтва на Поліссі [12]. У працях зазначених авторів висвітлено різні аспекти матеріальної та духовної культури, пов'язані з ткацтвом, зокрема серпанковим. Сучасний стан етнографічних досліджень свідчить про зростаючу тенденцію цілісного підходу до вивчення серпанкового ткацтва і його збереження. Тому є нагода систематизувати зібраний матеріал, порівняти серпанкове ткацтво з найдавнішими технологіями минулого, дати оцінку українському серпанку як культурному феномену.

Пропонована наукова розвідка виконана на основі джерелознавчого аналізу, порівняльно-історичного та емпіричного методів дослідження.

Метою статті є з'ясування ареалу поширення серпанкового ткацтва на теренах України, його значення в культурі українського народу, особливостей створення серпанку в доісторичні часи й сьогодні як одного з найдавніших видів декоративно-прикладного мистецтва та відродження для світової культури.

Нині актуальним залишається питання про подальший розвиток традиційного лляного серпанкового ткацтва через відсутність сировини, зокрема насіння льону, яке є найнеобхіднішим для відродження цього унікального ремесла. Тож розглянемо рослину, що є основою для серпанку та однією з найпоширеніших і найдавніших технічних сільськогосподарських луб'яних культур (окрім конопель, кропиви тощо), які використовувалися в ткацтві. Сьогодні льон цілком незаслужено стає забутою рослиною. Це однорічна прядивна трав'яниста квітка з родини льонових, переважно із синіми квітами (іл. 1), але є сорти з фіолетовим, рожевим, жовтим або білим забарвленням.

Кожна квітка живе лише кілька годин. Вона розпускається рано-вранці, а у спеку в'яне й закривається. Льон має стрижневий корінь із численними дрібними корінцями, пряме світло-зелене стебло заввишки 70–130 см. Листки численні, дрібні, ланцетні, на верхівці загострені. На дотик листки дещо слизькі через тонкий шар воску, що їх вкриває. Квітки правильні, п'ятичленні. Плід – п'ятигніздова коробочка, у якій кожне гніздо ділиться на два півгнізда, що вміщують по одній насініні. У нормально розвиненій коробочці може бути не більше 10 насінин. Насіння пласке, частіше коричневе, лискуче, без запаху [27, с. 273].

Іл. 1. Льон-довгунець в експозиції «Полісся» НМНАПУ.
Фото Анатолія Борейка

У природі існує близько 200 видів цієї рослини, які ростуть у субтропічних і помірних регіонах, але з культурного льону є два найпоширеніші типи рослин,

що їх вирощують у всьому світі: льон-довгунець і льон-кучерявець. Льон-довгунець є головною прядильною культурою. Його латинська назва *Linum usitatissimum* означає «найкорисніший» [27, с. 274]. Про стародавність льону свідчить подібність його назви в усіх європейських мовах, а саме праіндоевропейський корінь *lin*. Українська ж назва «довгунець» вказує на довгі волокна, які видобувають зі стебел і використовують для прядіння ниток. У чім же секрет виняткової міцності й довговічності лляних тканин? Пояснюється це тим, що волокно містить кремнезем (діоксид кремнію), який не гниє, не заражається грибокком.

Стебла олійних сортів також волокнисті, але їхні волокна короткі, менш придатні для розчісування і прядіння. Тому ці сорти мають збірну назву «льон-кучерявець», їх уживають для биття олії тощо.

Знахідки археологів свідчать, що льон був відомий людині ще з кам'яної доби. Тисячі років тому ця рослина була дикою польовою квіткою, її використовували, можливо, для їжі чи ліків. І лише у відтворюючому господарстві новокам'яної доби людина почала застосовувати природні волокна льону за технологічною схемою: вирощування льону, первинна обробка сировини, підготовка пряжі, виготовлення тканини. Ця найпростіша схема, винайдена тисячі років тому, не зазнала значних принципових змін дотепер у всіх народів, які культивували цю рослину.

Де ж народилася така чудова рослина? Її батьківщиною вважають Південну й Південно-Західну Азію, а дикі рослини льону і нині трапляються на території Середземномор'я, передгірських районів Індії, плодоносних долин рік Тигру та Євфрату. Із цих регіонів льон поширився по всьому світу. Відомо, що він добре ріс у субтропічному вологому кліматі, але найкраще розвивався все-таки в північних помірних широтах, у прохолодному і вологому кліматі, наприклад, тонкі сорти льону високої якості вирощували в Колхіді (старогрецька назва Західної Грузії) [3, с. 20].

Якщо враховувати природні та кліматичні умови України, то північні регіони, зокрема Волинське, Київське, Чернігівське Полісся, найбільше

підходять для вирощування льону, де ще донедавна сіяли здебільшого льондовгунець. Далі на південь льону сіяли менше. У лісостеповій зоні (Волинь, Подніпров'я, Чернігівщина) – змішана обробка льону (переважно льондовгунця) і конопель [3, с. 22].

Щодо раннього ткацтва на території нашої держави відомо, що луб'яні культури використовуються з давніх-давен. За даними археологів уже в трипільські часи з'явилися перші ремесла й перші професіонали в гірничій справі, металургії та обробці металу, кременярстві, гончарстві, ткацтві. Вони застосовували у виробництві різноманітні верстати – ткацький, свердлильний, кілька різновидів повільного гончарного круга. Це був принаймні період розквіту між 5500 та 2750 роками до н. е. [4, с. 171]. Згідно з археологічними відомостями, на території України вже тоді побутувало ткацтво з льону.

У світлі сучасної археології корінне населення нашої землі налічує 4 тисячі літ безперервного на ній існування (щонайменше від новокам'яної доби – т. зв. неоліту). Таке мірило культури нашої Батьківщини [14, с. 10]. Тому українці всотали найдавніші традиції цього ремесла дуже давно.

Найбільшої ж досконалості в давні часи в окультуренні льону було досягнуто Вавилоном, Ассирією та особливо Єгиптом. Культура плекання льону відома в Стародавньому Єгипті ще за перших династій (з 3000 р. до н. е.) [3, с. 20], зокрема серпанкове ткацтво. Цю тканину називали «вісон» – надзвичайно легкий, але міцний матеріал найтоншої білої матерії, яка виготовлена з неабиякою майстерністю з льону. Використовували вісон для одягу царів, облачення єгипетських жерців, для накриття священних предметів тощо. До сьогодні зразки вісону зберігаються в єгипетських музеях, зокрема на муміях, що їх після бальзамування обгортали лляним вісоном. За останніми науковими даними, у пустельній місцевості у Верхньому Єгипті знайдені поховання людей, які жили в період 4500–3350 років до н. е. Уже тоді тіла муміфікували і обв'язували пов'язками. «Це зміщує витоки центральної межі староегипетської культури майже на 1500 років у минуле» [16].

В V ст. до н. е. грецький історик Геродот залишив відомості про вісон, який використовували в ритуальному процесі бальзамування мумій. Мікроскопічне дослідження вісону засвідчило, що тканина, яку брали для обмотування мумій, була якраз полотном, виробництвом якого славився на той час Єгипет, також вона інколи мала вигляд зовсім прозорої матерії [9, с. 544].

Відомий єгиптолог XIX ст. Джон Гарднер Уілкінсон підтвердив, що єгипетські ткачі дійсно вміли прясти найтоншу нитку. Він дослідив зразки єгипетського лляного серпанку, знайдені в саркофагах, які виготовлені 5000 років тому. Вони виткані з таких тонких ниток, що їх ледве можна розгледіти під мікроскопом. На шматочку тканини розміром у 2,5 дюйма Уілкінсон виявив 152 нитки основи і 71 нитку підткання [11].

У римський період ця тканина мала особливу популярність серед заможних римлян і була дуже коштовна. Про популярність і сутність лляного серпанку ми дізнаємося зі Священного Писання, зокрема з історії Йосипа: за праведні справи фараон зробив його управителем Єгипту, одягнувши у вісонове вбрання [1, Кн. Буття ХЕІ, 42]. На користь лляного походження вісонової тканини є неодноразове згадування в Біблії про вісон як лляну тканину, з якої виготовляли «одяг для первосвященика, яка була символом праведності і чистоти» [1, Кн. Левіт, с. 1082; Кн. Вихід, с. 101].

Популярність серпанку-вісону пояснювалася високою якістю цієї тканини, її легкістю, прозорістю. Попри великий попит на серпанок у давні часи і в середньовіччі, як у Середземномор'ї, так і в Європі технологія виготовлення цієї тканини начебто загубилася. Бо дійсно виробництво вимагало багато сировини, неабиякого вміння, часу й коштів. А на арену виходили нові тканини: китайський шовк, батист, маркізет, мадаполам та інші прозорі бавовняні тканини, які витіснили лляний серпанок. Але не в Україні. Виготовлення серпанку тут було відоме ще за часів Київської Русі. В одній із пісень мовиться:

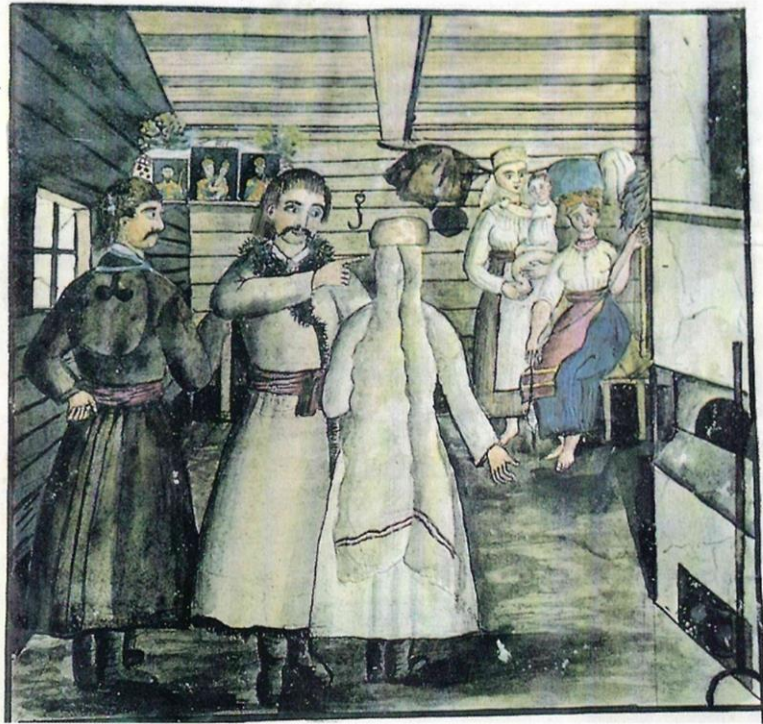
Їде князь додому,

Везе собі селяночку

В тонкому серпаночку... [24, с. 482].

Серпанок зберігся на наших територіях завдяки загальноукраїнському весільному обряду – завиванню голови молодої серпанковою наміткою. Зокрема, «у Центральному Поліссі побутує традиція почергового зав'язування на голову нареченої намітки, а згодом – хустки. Намітка займає проміжне місце між вінком і хусткою» [17, с. 174–175.] Тобто головне призначення такого серпанку – весільна намітка для ритуального покриття голови нареченої. Згадаймо, як до нареченої співали: «Ой глянь на поріг – диво: несуть твоє діло. Як біль біленьке, як папір тонесеньке. Біле білування, вічне покривання» [24, с. 366]. Готуючи собі посаг, дівчата вплітали в серпанок свої дівочі мрії та найкращі помисли, а одягнувши весільну намітку, носили її вже до смерті. Ритуал покривання голови молодої означав перехід у новий соціальний для неї стан – заміжньої жінки.

Отже, серпанок найдовше зберігся там, де використовувався як головний убір. Таке серпанкове покриття для голови заміжньої жінки знаходимо на всій нашій етнічній території під різними назвами: «біла намітка», «перемітка», «серпанок», «рантух», «обрус» тощо. Де ля Фліз, український етнограф французького походження, дуже добре проілюстрував це покриття для голови в громадах Київської губернії 1854 року (іл. 2 а–г). Він писав: «Головний убір жінок дуже різноманітний. У святкові дні та коли ідуть до церкви, у багатьох місцевостях майже всі пов'язують голову довгим шматком простого мусліну, зав'язують його ззаду великими вузлами, кінці яких спадають аж до середини литки» [6, с. 155]. Таку ж намітку бачимо на селянці з Тернопільщини (Східна Галичина) (іл. 3).

Мешканці Єривського товариства

Мешканці Тарашанського товариства

Іл. 2 а, б. Мешканці сіл різних громад Київської губернії. 1854 р.
З альбому Де ля Фліза

Мешканці Шпринівського та Витарівського товариств

Мешканці Шенеліцького товариства

Іл. 2 в, г. Мешканці сіл різних громад Київської губернії. 1854 р.
З альбому Де ля Фліза

Іл. 3. Селянка в серпанку із с. Скалата на Тернопільщині (Східна Галичина).
Кін. XIX ст.

Визначний етнограф Ф. Вовк зауважував, що «в Україні ми бачимо серпанок на всіх малюнках, починаючи з Ізборніка Святослава. І це вкриття переходить через цілу історію України, переходується в козацьку добу, доходить і до наших часів. Проте сучасна намітка (а це поч. XX ст.) в багатьох місцевостях України зникла або зникає («баби побрали на той світ» [тобто поховали в намітці. – *Т. В.*])» [5, с. 134]. Водночас те саме повідомляє і Л. Падалка: «...намітка, старовинний головний убір з тонкої лляної тканини літніх жінок, довжиною в 3 аршини і шириною $\frac{3}{4}$ аршина, яка пов'язувалася навколо голови і спускалася кінцями не менше аршина на спину, зникає повсюдно в Переяславському, Прилуцькому, Роменському, Лохвицькому, Гадяцькому, Хорольському і Золотоніському повітах, а в деяких місцях не побачиш у церкві навіть на великі свята. Лише в Роменському повіті намітка ще використовується для накриття покійниць» [22, с. 37].

На початку XX ст. Ф. Вовк зазначав, що «намітку роблять з льняних, рідше конопляних, та найбільше з ниток сирового шовку. Особливо понад Дніпром, в Київському та Канівському повітах. Воно має форму довгого (від 4 до 5 метрів)

та не дуже широкого (60–70 см) полотнища, майже завше білого і тільки з часом, у дуже старих жінок, темно-димної барви; прасують намітку не праскою, а галом, кам'яною або скляною кулею. Для цього дві жінки тримають намітку за кінці та котять по ній гало» (іл. 4) [5, с. 134].

Іл. 4. Гало – кам'яна куля для розгладжування серпанку. Поч. ХХ ст.
З фондів НМНАПУ

З розвитком великої фабричної промисловості домашнє ткацтво в Україні поступово втрачає своє первісне значення. Як бачимо, на початку ХХ ст. в Україні виготовлення серпанкового полотна поступово зникає, і намітки вже роблять навіть з інших тканин. Найдовше ж лляні серпанки затрималися на Рівненщині (історична Волинь). У багатьох селах вони продовжували функціонувати як обов'язковий головний убір ще в 20–30-х роках ХХ ст., але потім їх витіснила хустка [10, с. 56].

Найбільшої шкоди домашнє ткацтво зазнало в період колективізації, коли були деформовані або знищені численні соціальні й культурні норми значної частини селянської культури [18, с. 27–29]. Особливо після відчуження землі селян. «Відколи стали сіяти льон у колгоспах, то виробляли волокно на трудовень. Кожна сім'я сіяла коноплі і льон на своїх сотках, які залишились їм від колективізації. Засівали біля 3 соток для власних потреб або прядиво здавали в обмін на мануфактуру», – повідомляла одна з респонденток на Волині [15].

Як і колись, ткацтво в цей час являло собою усталений комплекс прийомів і знарядь праці. Визначний етнограф Лідія Орел зауважувала, що ще в 70-х роках

XX ст. у кожній поліській оселі можна було побачити ткацький верстат і прядку («кужілки», «потаси», «лопатні» – місцеві назви прядок) [19, с. 91–92]. У багатьох селах Рівненського Полісся ткали дуже тонке, аж прозоре полотно, яке називали «серпанком», з нього шили весільне вбрання (іл. 5), сорочки, спідниці, фартухи, намітки. Найдовше традиція ткацтва серпанку збереглася у с. Крупове та навколишніх селах Дубровицького району [20, с. 35]. Село Крупове досі залишається центром відродження й побутування поліського серпанку. Тут місцеві майстрині зберігали і відроджували особливості ручного серпанкового ткацтва. Щоб зробити цю унікальну, прозору тканину, треба було виконати дуже довгий технологічний ланцюг робіт. І від послідовного вчасного виконання кожного виробничого етапу залежала якість тканини. Технологія виготовлення полотна, зокрема серпанку, досить трудомістка, вона притаманна для всіх регіонів України, лише в деяких місцевостях побутували локальні назви знарядь чи процесів.

Іл. 5. Стародавній серпанковий весільний стрій. Рівненщина. Поч. XX ст.
З фондів НМНАПУ

На Поліссі сіяли льон-довгунець («великльон»). Однак для серпанку вибирали особливі сорти льону: «лущик» або «льон-стрибунець» – *Linum crepitans* (іл. 6), головки якого при дозріванні самі тріскаються, розсіваючи насіння, і льон-простяк [17, с. 36]. Це однорічні рослини, які можуть досягати 60 см у висоту. З них якраз і роблять справжній серпанок.

Іл. 6. Відроджений льон-«лущик». ГО «Центр дослідження і відродження Волині». м. Радивилів Рівненської обл.

У с. Крупове та навколишніх селах льон добре ріс, цьому сприяв вологий клімат і піщані м'які ґрунти. «Рекомендувалось сіяти льон ранньою весною у легкий, вологий ґрунт. Говорили: “сій льон, як лежить льодок”. Але частіше терміном сівби луб'яних культур вважався період від середини весни до початку літа» [3, с. 23]. Умовою отримання якісного волокна був густий посів насіння – тоді стебла рослин були вищими, тоншими, а волокно – ніжнішим. У цій справі взагалі мав брати участь майже завжди чоловік, а якщо чоловіка не було, просили сусіда (вірили в запліднюючу силу чоловіка) [3, с. 65]. Решта всієї роботи, крім виготовлення знарядь, покладалася на жіночі плечі.

Вибирали льон переважно в другій половині серпня. А взагалі регулювали термін вибирання від часу сіяння льону. При цьому суворо стежили, щоб льон не

перестояв до «червонуватості» – інакше волокно буде жорстким (про такий льон говорили «іржа з'їла») [3, с. 26.] «Лущик» збирали, перш ніж коробочка з насінням почне розлущуватися, потім в'язали у горстки.

Вистояний льон обмолочували – били прадами (праниками) на рядні. Насіння використовували для посіву чи для виготовлення олії, а сировина потрібна була для подальшого процесу. Для цього льон замочували в річках, озерах, у ямах-«копанках». Найбільш припустимий для льону спосіб пом'якшення костриці – це розстелення на траві – «росяна мочка». Уже на цьому етапі визначалась якість волокна, оскільки тривалість вимочування впливала на його колір і відтінки. У свою чергу вона залежала від температури води й коливалася від 5–7 днів [3, с. 27].

Після замочування горстки сушили на сонці або, рідше, на овині. Лише з гарно висушених стебел можна отримати легке й еластичне волокно. Ці роботи намагалися виконувати, коли надворі ще було тепло. Найбільш доступний і давній спосіб розтрощування костриці льону – обтріпування стебел товстою палицею («трапачкою», «тріпачкою», «прачем» тощо). Для м'яття стебел переважно використовували бительню й терницю. Очищали (тіпали) волокна від терміття, застосовуючи і рубель, який був у кожному господарстві. Після обробки на терниці волокно м'яли всією сім'єю ногами прямо на долівці, а потім знову тіпали та просушували. У процесі тіпання волокно цілком не очищалося від терміття і не було повністю готове до прядіння. Тому жмут волокна – «ручку», «ручайку» – після биття й тіпання розчісували – «микали». Це був наступний етап виробничого процесу – розчісування кожної прядки волокна. До кінця ХХ ст. поширеним знаряддям розчісування («микання») волокна був дерев'яний гребінь. Його встромляли в спеціальний отвір, видовбаний в ослоні, припічку або днищі, на який сідала прядильниця. Між зубцями накладали жмути волокна й чесали невеличкою дерев'яною гребінкою, «дергальною щіткою» або ще щіткою, виготовленою із свинячої щетини чи кінського волосу («чесальна щітка»). Для прив'язування куделі – «мички» або «кукли» – слугували й інші

пристрої, зокрема дерев'яна прядка – «кужілка», «кужіль». Її також встромляли в «днище» чи ослін.

У результаті волокно очищалося від дрібних частинок костриці й розщеплювалося на дрібні волоконця, ставало більш шовковистим. З метою повного очищення від костриці в селах Дубровицького району кожному прядку волокна пускали ще й на воду, щоб повністю очистити. Таке тонке волокно йшло на серпанок [23]. Решта – «миканка» – середнє прядиво, що його використовували на рушники, настільники, одяг; «клоччя» або «вал» – залишок, з якого потім виготовляли рядна тощо.

Прядіння нитки – одне з найдавніших виробництв. Для цього пряля використовує веретено. Це конусоподібна палиця, яка має потовщену середню частину – «пузце», загострений верхній кінець «шпинь» і нижній – «п'ятку». Протягом тисячоліть технологія його виготовлення й використання не змінилася. Лівою рукою пряля смикає волокно, правою крутить веретено, яке, обертаючись, скручує нитку. Товсті нитки пряли довгим, відносно важким веретеном, тонкі (як для серпанку) – коротеньким і легким. Щоб отримати більш тонку й міцну пряжу, волокно змочували слиною або водою. А потім нитки підсушували, щоб не кошлатилися. Веретено з напруженою ниткою називається «починком». Додатковою частиною до веретена слугувало прясельце – невелике грузило округлої форми, що вдягали на кінець веретена. Прясельце підсилювало обертальні рухи під час прядіння. Його використовували, починаючи від Трипілля, відомі випадки вживання в гуцулів Карпат, на Волині до початку ХХ ст. [3, с. 30].

У ХІХ ст. веретено вже не було єдиним знаряддям прядіння: існувала прядка, яка була значно продуктивніша, а головне, полегшувала працю прядильниць, оскільки приводилася в рух ногою. На ній пряли лляне волокно, вовну. Утім, для серпанку пряли тонку міцну нитку лише на веретені, а на прядці не пряли, бо полотно виходило грубше. З веретена через юрок (порожнисту трубочку з отвором) нитки змотували у клубок. Готові клубки зберігали в скринях [23].

Наступний технологічний етап – снування ниток і налагодження ткацького верстата. Снування було одним з найвідповідальніших етапів усього ткацького процесу. При снуванні важливо правильно розрахувати, щоб вистачило пряжі на основу й піткання без остачі. Для снування слугували різноманітні конструкції снівниць та різні способи снування. В Україні переважало снування з клубків. «Тут у с. Круповому на серпанок снували з двох клубків за допомогою кілочків, вбитих у стіну хати з зовнішньої сторони, або на “снувницах”. З метою одержання міцної пряжі, яка б не кошлатилась, її відмашували – готували розчин – “піспу” зі звареного борошна. Після цього навивали на кросна» [10, с. 49].

Особливу відповідальність ткаля несла при навиванні кросен. Для цього в хаті обов'язково топили, щоб нитки підсихали і по них легко ходив човник. Помилки припускатися не можна, бо тоді вся робота піде нанівець. Тому часто для цієї справи запрошували досвідчену ткалю, яка добре знала ткання полотна на ткацькому верстаті.

Технологія ткацтва створювалася в результаті багатовікового процесу вдосконалення ткацьких знарядь. В Україні побутували два різновиди верстатів: вертикальний (так звані кросна на сохах-стативах або «розбої») і горизонтальний рамний. «Перший був досить архаїчним і пройшов свій еволюційний шлях. Він являв собою звичайну раму, на яку натягувалися нитки основи. Візерунок закладали вручну або за допомогою тонкої палички (“глиці”). Для ущільнення ниток користувалися спеціальними гребенями. На початку ХХ ст. практично вийшов з ужитку. На відміну від вертикального горизонтальний ткацький верстат мав пристрій для піднімання і опускання ниток основи – ремізки (нити, начиння), прив'язані до підніжок (поножів). Саме наявність ремізок давала змогу робити різноманітні види переплетень і виробляти безліч різновидів ткацьких виробів. Рівномірне розміщення ниток основи по всій ширині верстата, рівномірне прибирання ниток піткання забезпечувалося особливим механізмом – лядом із бердом. Верстат мав також два навої: передній для полотна та задній для навивання основи. Під час заправки верстата використовували “ритки” –

спеціальну раму, подібну до берда; нитки п'іткання закладали п'ід нитками основи за допомогою човника – пустотілої бузинової трубочки з цівкою» [26, с. 64].

Як зазначають крупівські дослідниці, первісним ткацьким знаряддям у них також був верстат вертикального типу. Проте значно досконалішим став горизонтальний ткацький верстат. Саме цю конструкцію переважно використовують місцеві майстрині для виготовлення поліського серпанку. У селі такі верстати називають «кросна» чи «став». Усі ці верстати, що збереглися в с. Крупове, були виготовлені сільськими майстрами ще в 1930–1940-х роках. Вони мають пристрій для піднімання й опускання ниток основи, рівномірного розташування їх по всій ширині та прибивання ниток п'іткання. Для переплетення використовують дві підніжки, або «поножаї», як їх називають на Поліссі [11, с. 43].

«Полотно для серпанку ткали “густо”, але головна умова ткання – не прибивати бердом нитки, а ледь притискати нитку до нитки, щоб аж світилося. Тоді це серпанок» [23]. Для орнаментування тканини майстрині ткали через кожні чотири метри так зване затиканє – червону смугу геометричного візерунка: ромби, трикутники, квадрати, розети, хвильки. Брала зразки з колишніх наміток, використовуючи не лише традиційні техніки ткацтва, але й характерні для Полісся геометричні орнаменти і кольори.

Дослідниця серпанкового полотна А. Українець наголошувала: «...намітки, виготовлені з якісного лляного полотна, прикрашалися як правило тканими чи вишитими орнаментальними смугами на кінцях (іл. 7). Досить часто вузькі вишиті смуги “чола” розміщувались збоку. Начольне орнаментування вважається давнім, знаковим, але разом з тим воно слугувало своєрідною позначкою початкового місця намотування і було чудовою, вишуканою декоративною прикрасою» [9, с. 56].

Іл. 7. Намітка серпанкова. ГО «Центр дослідження і відродження Волині».
м. Радивилів Рівненської обл. Фото Анни Сенік

Завершальним циклом робіт із підготовки тканини був процес вибілювання готового полотна. З вибілюванням поєднувалося зоління. Для цього брали попіл із гречаної соломи, соняшників, гороху, березової кори тощо. З попелу виготовляли луг. Для зоління використовували жлукто – видовбану колоду без дна, яку ставили на землю, підстеливши соломі, або в ночви. Закладали в жлукто полотно, заливали його гарячим лугом чи клали гарячий камінь [7, с. 157]. Після цього полотно замочували у воді, били праником біля криниці, на луках, біля річки. Полотно довго білили на сонці в мороз і спеку. Найсприятливішим часом для вибілювання домотканого полотна був липень. Через це навіть місяць липень називали в народі «білень». Говорили: «Більня добре полотно си білить» [24, с. 674]. Після вибілювання серпанкове полотно крохмалили й розтягували до прозорого стану – катали скляними ядрами чи круглими каменями (гало), про які зазначав Ф. Вовк, доки полотно не набувало сріблястого полиску і добре не просвічувалося. Потім його скручували в сувої та ховали в скрині. Тепер серпанкове полотно готове для пошиття одягу, наміток або для інших ритуалів. Про кінцевий результат тривалого трудового процесу в народі казали: «В умілих руках виріб грає, як сонце».

Процес виготовлення полотна супроводжувався різними обрядовими та магічними діями. На Волині першу пряжу кидали у вогонь: якщо вона

швидко згорить, подальша робота удаватиметься [3, с. 140]. Усе це надавало полотну магичної здатності оберега. Серпанкову намітку, наділену обереговими властивостями, на Поліссі жінки накидали замість хустки під час грози, щоб грім не забив [17, с. 175]. Одягаючи серпанок, кожна жінка вважала, що вона захищає себе від зурочення. Тому й приймали на серпанок новонароджену дитину, використовували його при хрещенні немовляти, вивішували в давнину для духів предків на деревах, а пізніше – на придорожніх хрестах [21, с. 46], убезпечуючи таким чином усе поселення від заподіяння шкоди.

Щодо соціального статусу серпанку в Україні, то звичайно він був привілеєм заможних. Серпанок використовувала панівна аристократична верхівка в усі історичні періоди (іл. 8). Тканину вживали для пошиття білизни, чоловічих і жіночих сорочок, наміток. В описі майна гетьмана Війська Запорозького Івана Самойловича зазначено: «...полотна чотирнадцять сувоїв, серпанків п'ять сувоїців». «Кисею»-серпанок, що раніше вживали на намітки, рукави жіночих сорочок, переважно використовували жінки козацької старшини [2, с. 47]. Проте заможна частина українського суспільства не задовольнялася домотканими полотнами, а вживала ще й закордонні. Не так було в селян, які перебували в замкненому колі натурального господарства. З полотен домашнього ткацтва найпоширеніше в усій Україні було тонке плоскінне добре вибілене полотно, тоді як ляне вважалося розкішшю, а матірчате навпаки – ознакою недостатків і недбалості. Ляна сорочка була ідеалом, не завжди досяжним для селянина. Але в Україні давніше, принаймні до XVIII ст., різниця між сорочками селян та заможних верств була здебільшого в якості матеріалу та орнаментиці, а не в крої [2, с. 47–48].

Проте з огляду на ілюстрації та етнографічні джерела, в Україні, зокрема на Поліссі, серпанки носили всі соціальні верстви – і у свята, і на роботу, зокрема на жнива. В Україні кожна жінка вміла ткати. «Як дбаєш, так і маєш» або «Полотна не виймеш, то й не продаси», – говорили в народі. І про це свідчили куфри (скрині) поліських жінок, які були ще донедавна наповнені серпанком.

Іл. 8. «Європейський конгрес монархів у Луцьку у 1429 р.». На полотні Йонаса Мацкявічуса (1934 р.) зображені дві волинянки в серпанках

Отже, у циклі роботи з льоном ми розглянули основні технологічні етапи від сівби до виготовлення білосніжного, прозорого серпанку й підготовки його до пошиву одягу чи для інших ритуалів. От і весь секрет. А носіями серпанкового ткацтва до сьогодні є майстрині із с. Крупове, які не лише зберегли технологію його створення, але й популяризують і передають прийдешньому поколінню це унікальне й корисне ремесло (іл. 9). Вони ще б і зараз ткали на своїх кроснах, але, на жаль, їхні куфри опустіли через відсутність сировини. А міг би найтоншу нитку виготовляти будь-який льонозавод на Рівненщині, адже до 1992 року льонарство було провідною галуззю сільського господарства Полісся. В Україні на той час щорічно льоном засівали 230–240 тис. гектарів. Україна посідала друге місце за посівами серед країн Європи і Азії [13, с. 278], у нас діяло більше 46 льонозаводів загальною потужністю виробництва 130 тис. тонн волокна на рік. У м. Рівному працював найбільший льонозавод, а ще в м. Дубровиці, с-щі Зарічне, м. Сарнах. Усі заводи приведені до банкрутства або перепрофільовані, адже на початку ХХІ ст. вже не було чого переробляти. Посівна площа льону-довгунця у 2013 році, порівняно з 2005 роком, зменшилася на 96 % і становила 1 тис. гектарів [8, с. 14].

Іл. 9. Традиція серпанкового ткацтва у с. Крупове Дубровицького р-ну Рівненської обл. Фото з інтернету

Утім, користь льону – незаперечна. Попит на природні волокна цієї рослини в наш час зростає. Україна має сприятливі кліматичні умови для вирощування льону в необхідних обсягах для забезпечення внутрішнього й зовнішнього ринків. Для подальшого розвитку льонарської галузі необхідне вдосконалення та відродження промислового льонарства в Україні, а також упровадження нового економічного механізму функціонування цієї царини на основі традиційного ткацтва.

Ентузіасти відродження волинського серпанку сьогодні також потребують світового визнання унікальності творчого доробку «серпанкового дива», підтримки громадськістю і державою номінованого до списку культурної спадщини ЮНЕСКО серпанку (іл. 10). Тому актуальним залишається питання про подальший розвиток традиційного серпанкового ткацтва на теренах історичного Волинського Полісся. І буде прикро, якщо такий досконалий

український серпанок стане надбанням тільки історії як загадкова тканина – єгипетський серпанок, чистий і світлий вісон, що був притаманний лише найвищій касті, який відійшов у минуле разом із рабовласницьким суспільством, але залишив насамперед «духовно-образний одяг», що проходить через усю Біблію як символ праведних справ і моральної чистоти.

Іл. 10. Відроджений серпанок. ГО «Центр дослідження і відродження Волині». м. Радивилів Рівненської обл. Фото Анни Сенік

Український серпанок у культурі нашого народу є результатом високих досягнень багатоговікової праці жіноцтва, яке виробило надзвичайно тонку, легку і прозору тканину, що побутувала на всій етнічній території України серед різних соціальних верств, мала важливе значення в житті українців у минулому й нині: була символом дівочої чистоти і збереглася як ритуальний весільний головний убір, а також як весільний, святковий та поховальний одяг, що наділений обереговими функціями. Маючи такі глибокі традиції матеріальної і духовної культури, плекання ткацтва, зокрема серпанку, буде великим злочином утратити всі надбання, здобуті нашим народом.

Джерела та література

1. Біблія. Київ, 2004. Книга Левіт, 6, 8–7, 3. С. 1082; Книга Вихід, 33, 39. С. 101; Книга Буття ХЕІ, 42.
2. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация. *Матеріали до етнології та антропології*. Львів, 1929. Т. 21–22. Ч. 1. С. 43–109.
3. Боряк О. О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 1997. 192 с.
4. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Харків, 2008. 414 с.
5. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. 335 с.
6. Де ля Фліз Д. П. Альбоми. Київ, 1996. Т. 1. 251 с. (Серія «Етнографічно-фольклорна»).
7. Джерела до української етнології: матеріали польових досліджень. Київ, 2011. Вип. 1. 317 с.
8. Домінська О. Я. Вплив факторів на розвиток льонарства в Україні. *Агросвіт*. 2015. № 7. С. 13–19. URL : file:///C:/Users/Admin/Downloads/agrosvit_2015_7_4.pdf
9. Енциклопедичний словник / Ф. А. Брокгауз, І. А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1892. Т. 12.
10. Етнокультура Рівненського Полісся / упоряд. В. П. Ковальчук. Рівне : ПП ДМ, 2009. 376 с.
11. З чого виготовляли одяг фараонів. URL : <https://www.vokrugsveta.ru/articles/iz-chego-delali-odezhdu-faraonov-id688309/>
12. Костюк Л. К., Букайло У. А. Традиції поліського серпанку. Рівне : ПП «М. Дятлик», 1915. 152 с.
13. Льонарство. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2017. С. 278.
14. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Київ, 1992. 79 с.
15. Матеріали експедицій 1955 р. (Волинь, Одещина). Щоденник експедиції на Волинь. с. Борки Любешівського р-ну Волинської обл. / Л. Шевченко. С. 225. URL : https://jnas.nbuv.gov.ua/mdue_2014_13_30.pdf

16. Муміфікація – ритуал старіший, ніж вважали донині. URL : <https://zbruc.eu/node/25799>
17. Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX–XX ст.). Київ : Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. 280 с.
18. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ, 1999. 559 с.
19. Орел Л. Г. Поліський серпанок. *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 5. С. 91–93.
20. Орел Л. Г. Українське Полісся. Те, що не забувається. Київ : Наш час, 2010. 272 с.
21. Орел Л. Г. Українські рушники (історико-культурологічне дослідження). Львів : Кальварія, 2003. 230 с.
22. Падалка Л. Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте. Полтава, 1905.
23. Рабчевська Ніна Михайлівна, 1947 р. н. Заслужений майстер народної творчості, с. Крупове Дубровицького р-ну Рівненської обл. Записала Василенко Т. М. 03.06.2025 р.
24. Скуратівський В. Т. Русалії. Київ : Довіра, 1996. 729 с.
25. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования : [в 7 т.] / собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1877. Т. 4.
26. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. Київ, 1993. 254 с.
27. Українська сільськогосподарська енциклопедія : у 3 т. / ред. Р. Пересипкін та ін. Київ : Головна редакція УРЕ, 1970. Т. 2.